

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN TESPİTİNDE, SAHA ÇALIŞMASI ÖNCESİ VE SONRASI UYGULAMALARIN KRİTİK ÖNEMİ*

SIGNIFICANCE OF PRE- AND POST-FIELDWORK PRACTICES IN IDENTIFYING INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

Lale GENÇ**

Öz

Kültürel antropolojide alan çalışmasının yazılı bir ürünü olan etnografya, araştırmacının alanında olma zorunluluğu taşımaktadır. Ayrıca alan araştırması yöntemi, genellemelerden çok derinlemesine ayrıntıların ortaya koyulduğu bir yazıdır. Bunun yanında amaçlanan konunun yapısal işleyişi, temsil edilişleri hakkında yazmaktır (Erickson, 1984:53). Bu kritik çalışmanın tekrarı yoktur ve öncesinde iyi planlanması tüm çalışmayı doğrudan etkiler. Bu plan dahilinde etnograf alanda verimli çalışabilir. Tüm verilerin toplanması sonrası da kodlama, tasnif ve kuramsal yorumlamalar da çalışmanın zenginliğini ifade eder.

Bu çalışma somut olmayan kültürel mirasın tespitinde, saha çalışması öncesi ve sonrası uygulamalara değinerek, kritik önemini vurgulamak amacı taşımaktadır. Ayrıca saha çalışması öncesi ve sonrası izlenecek aşamalarda detaya girilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etnografya, Veri Toplama, Saha Çalışması.

Abstract

In ethnography, which is a written product of the cultural anthropological fieldwork, it is necessary for the researcher to be in his/her field. Moreover, the field study method produces a literature that puts forward in-depth details rather than generalizations. In addition, it tackles the structural functioning and representations of the topic at hand (Erickson, 1984:53). It is impossible to re-do the field study and preliminary planning directly impacts the entire study. Within the scope of this plan, the ethnographer may efficiently conduct the field study. Following the collection of all data, processes of coding, classification and theoretical interpretation express the richness of the study.

The present study aims to touch upon pre- and post-fieldwork practices and highlight their significance in identifying intangible cultural heritage. It also elaborates in detail the stages to be followed before and after the field study.

Keywords: Ethnography, Data Collection, Field Study.

*Bu araştırma, 18-19-20 Nisan 2019 tarihlerinde Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi'nde gerçekleşen 2. Somut Olmayan Kültürel Miras Çalıştayı'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

**Lale GENÇ, Bilgi Üniversitesi, MYO Moda Tasarımı Bölümü, laletekingenc@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2697-7181>.

1. Giriş

İnsan ve kültür, içinde bulunduğu sosyal ortamın etkisiyle sürekli değişim göstermektedir. Bu nedenle, tüm değişkenlerin kontrol altına alınamadığı ve sınırlandırmanın zor olduğu sosyal birimlerde, yorumlamaya imkan veren en uygun yöntem niteliksel araştırma yöntemidir. Nitel araştırma insanların gerçekliğe yükledikleri anlamı, olayları, süreçleri, kavrayış ve anlayış biçimlerini ortaya koyarak derinlemesine tanımlamalar yapabilmek için en uygun yöntem (Kümbetoğlu, 2005:47) olarak için tercih edilmektedir. Çünkü bu, antropoloğun yakından gözlem yaptığı, kayıt tuttuğu ve başka kültürlerin günlük yaşamı içinde bizzat bulunduğu bir araştırma sürecidir. Bu nedenle çalışmanın güvenilirliğini artırdığı düşüncesi yaygındır. Böylelikle bu deneyim betimleyici detaylar üzerinde durularak o kültür hakkında yazmayı sağlamaktadır (Marcus ve Fischer, 2013:159). Bu çalışma tekniği ile araştırmacının fiziksel olarak alana dahil olması ne kadar fazla olursa verilerin güvenilirliği de o paralele artmaktadır (Spradley, 1980:58). Bu da antropolojinin masa başı bir çalışma olmayıp uygulamalı bir alan olduğunun en önemli göstergesidir.

Etnografik araştırma, etnografin katılımcılığını içerir. Açık veya kapalı bir şekilde, geniş bir zaman dilimi alınarak insanların günlük yaşamında, olanları izlemek, söylenenleri dinlemek, sorular sormak aslında, meselelerin üzerine ışık saçabilmek için toplanabilecek verileri toplamak etnografik araştırmanın odak noktasıdır. Katılımcının gözlemleri ve görüşmelerinin bir karışımı olarak yorumlanabilir (Pink, 2007:22). Öncelikle alandan toplanılan verilere odaklanılıp, bu verilerin derinlemesine incelenmesiyle deneyimlerin belleklerde yer aldığı şekli ortaya koyulabilecektir. Bunun ötesinde neye bakıldığı, yani olanı göstermekten başka neyin hedeflendiği önemlidir. Geertz'in (Smith, 2005:87) "metinlerin objektifliği" tartışmasındaki gibi araştırmacıda bir insandır ve insanın habitusu vardır. Postmodernist J. Clifford'ın (Smith, 2005:172) kısmi gerçeklik söylemindeki gibi araştırmaların kısmen subjektif olduğunu ve bu çalışmada araştırmacı olarak salt objektif olunamayacağı bilinmesine rağmen, farkında olmak objektif olmaya en yakındır diye düşünülmektedir.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırı

Metodolojik olarak nelerin dışarıda bırakıldığıdır. Çalışmanın sınırlılığı da önemli bir konudur. Çalışma alanları oldukça geniş olduğundan kısıtlamaya gidilmelidir.. Bu sebeple çalışmada alan; içinde yaşayan insanların ve davranışlarının "mekansal anatomisi"nin yansıdığı bir yer olarak (Tümertekin, 2007:27) belirlenir. Üstelik bu "anatomisi" zaman içinde şehirde yaşayan nüfusun yapısında meydana gelen değişimlerin getirdiği yeni davranışlardan etkilenerek, adeta bir sürekli dönüşüm karakteri kazanmıştır.

3. Araştırmanın Etik Boyutu

Araştırmalarda en önemli etik kaygı çocuklarla ve kadınlarla çalışıyor olmaktır. . Gözlem ve yüz yüze görüşmelerde görüntü alınması ve kullanılması da etik konuda hassasiyet gösterilmesi gereken bir davranıştır Etik bildirgesinde bulunan temel prensiplerden söz edilerek, bilgilerin gizliliği ve güvenilirliği prensibi yerine getirileceği taahhüt edilmiştir. Yetkili birimlerden izin alındığı gibi çocuğun velisinin ya da bizzat kendisinin fikri ve onayı alınmalıdır. Bu da çalışmanın akışında oldukça zaman alabilmektedir. Bunun yanı sıra araştırmada dönem analizi için kullanılan fotoğrafların kullanılmadan önce şahsen ya da kurumsal izinlerinin alınması gerekmektedir. Görüşmelerde ses kayıt cihazı izin alınarak kullanılmalıdır. Görüşmelere öncelikle anlatacaklarının önemine değinerek ve hatırlayacakları her şeyin araştırmaya katkısı vurgulanarak giriş yapılmalıdır. Olumlu olumsuz fikirleri, yaşantılarına etkisi sorulmalıdır. Konuya ilişkin fotoğraf ve belgeler izin alınarak kopyalanacak ve iade edilmelidir. Ayrıca görüşülen kişinin de şu anki hali fotoğrafla belgelenebilir. Soru kılavuzundaki sorular açık uçlu ve görüşmenin çerçevesine göre genişletilip daraltılabilir niteliktedir. Doğrudan görüşmelerin tersine görüşmelerin yeri ve saati gönüllülük esasıyla görüşmecinin tercihi doğrultusunda belirlenmiştir. Soru kılavuzuna bağlı kalınarak görüşmecinin onayı ile ses kaydı alınarak ilkökul hayatına dair görüşme yapılmıştır.

Alan araştırması öncesi yapılacaklara bakıldığında; öncelikle hazırlık aşaması gelmektedir. Bu aşamada araştırma konusu ve yeri belirleme, doküman tarama, yöntem belirleme, ön çalışma, kişi sayısı, niteliği belirleme, bütçe planı, ulaşım yöntemi belirleme, izin alma, etik ilkeleri belirleme, anahtar kişilerin belirlenmesi, bölge bilgisi edinme, kültürel bilgi

edinme aşamaları düşünülmelidir. Alan araştırmasında ise bu planlar doğrultusunda veri toplanır. Alan araştırması sonrasında ise; alanda toplanan verilerin tasnifi, deşifre, kodlama, yazım ve yorumlama aşamaları yer almaktadır. Ayrıca çok önemli bir noktayı da ilave etmem gerekirse; alan çalışmasının başlangıcından bitimi sürecindeki değişimin de kaydedilerek yazıma ilave edilmesi gerekmektedir.

4. Alan Çalışması Hazırlığı

4.1. Doküman Tarama

Pilot çalışmayı da kapsayan alan çalışması hazırlık sürecinde çalışma konusuna dair arşivlerde yazılı ve görsel arşivlerde kaynak tarama yapılmalıdır. Bunun yanı sıra, edebi eserler ve günceler taranabilir. Görsel ve yazılı belgelerle toplanan verilere dayanarak; siyasi değişim, gündelik yaşam ve tarihsel arka plana ilişkin kronolojik bir sıralama yapılabilir.

Ayrıca pilot çalışma amacıyla ziyaret edilen saha yapılacak yerde arşiv taraması ile görsel belge niteliğindeki fotoğraflar belirlenerek tasnif edilir. Bu belgelerle araştırma konusuna odaklanılarak toplumsal değişimin analizi için veri oluşturmaktadır.

Fotoğraflar, materyal gerçekliği olduğu gibi yansıtabilmeleri, arşivlenebilen ve sonsuza dek kopyalanabilen, büyütülebilen, küçültülebilen, bir çok diyagrama sokulabilen belgeler (Scherer, 1992:32) olmaları nedeniyle araştırma açısından önemlidir. Fotoğraflar yardımıyla az bilgi sahibi olduğumuz durumlar daha da pekiştirilebilir (John ve Collier, 1986:5).

Bir çalışmada tanıklıkların olmadığı geçmiş dönemlere ilişkin fotoğraflar için genel arşivler ve mülakat yapılan bireylerin kişisel arşivleri de taranmalıdır. Bu da kıyafet gibi kültüre dair mikro bir konuda yapılan araştırmaları görsel belgeyle destekleyen en önemli yanındır. Disiplinler arası bakış açılarıyla toplumu anlama açısından antropoloji, sosyoloji, kültürel çalışmalar, fotoğrafik çalışmalar ve medya çalışmaları disiplinlerinin kuramsal ve metodolojik bir mirası vardır. Maddi kültür içerisinde kültürel yazıların yorumlama, sosyal ilişkileri ve bireysel deneyimleri anlamaları ve kendilerine özel görsel kültür ile toplumu anlama yoludur (Pink, 2007:6). Bu çalışmalara ek olarak, ileriye dönük bir arşiv oluşturması da önemli bir konudur. Toplanan veriler fotoğraflanarak dijital olarak arşivlenmeli bilgisayar çizimleri yapılarak tasniflenmelidir.

4.2. Ön Çalışma

Pilot çalışma araştırma alanı ve konusu hakkında genel bir bilgi edinmek ve sonrasında konum, fiziki yapıyı kıyaslayarak genelleme yapabilmek amacıyla uygulanmaktadır.

1. Pilot çalışma yürütülecek yerin sınırlarının belirlenmesi
2. Verilerin değerlendirilmesinde kullanılacak yöntemin belirlenmesi
3. Pilot uygulama: doğrudan gözlem ve görüşme
4. Ön çalışma süresinde, önemli değişikliğe göre çalışmanın yeniden düzenlenmesi

Araştırma konusuna uygun bir ön çalışma ile kılavuz sorular hazırlanıp ve planlanan konularda gözlem yapılarak veri toplanmaktadır. Burada araştırmacının kılavuz soruları ve bu çerçevede gözlemlerin derlenerek değerlendirilmesi kritik önem arz etmektedir. Alan araştırmasında araştırmacının fiziksel olarak alana dahil olması ne kadar fazla olursa verilerin güvenilirliği de o paralelde artmaktadır (Spradley, 1980:58).

Uygulama aşamasında ilk olarak sözlü ve yazılı randevu ve izinler alınmalıdır. Belirlenen konunun yapısı, bileşenleri ve değişkenleri üzerine yapılan çalışmada doğrudan gözlem yapılması için "gözlem formları" oluşturulmalıdır. Formlarda belirlenen soruların mahiyeti, yine de alan araştırması sırasında değişikler söz konusu olabilecek şekilde esnek planlanarak belirlenen tarihte yapılandırılmış soru kağıtlarıyla pilot uygulama yapılmalıdır. Böylece ön çalışma yapılan yerde hazırlanan formların işlerliği sınanmıştır. Pilot uygulamada saha çalışmasında karşılaşılabilecek muhtemel zorluklar tespit edilirse iyileştirme kararı alınarak devam edilebilecektir.

5. Alan Çalışması

5.1. Katılarak Gözlem

Katılarak gözlem antropolojik alan araştırmalarında bulguların güvenilirliği açısından en çok tercih edilen tekniklerden biridir. Bu çalışmada seçilen konu hakkında derinlemesine bir tasvir yapmak hedefiyle katılarak gözlem tekniği tercih edilmelidir.

Katılarak gözlem tekniğini tercih edilmesinin amacı; belirlenen konuyu bir sosyal birim olarak ele alarak tüm elemanları bakış açılarıyla portreleyebilmektir (Erickson, 1984:2). Konu bir sosyal birim olarak ele alındığında içinde yer alan parçalar ekonomik, politik, etnik ve dinsel etki vb. iç içe var olmaktadır. Araştırmada politik süreci aktifleştiren öğelerin varlığı direkt görülmesi bile izleri sürülebilmektedir. Çalışma ile hedeflenen; bütüncül bir bakış açısıyla sistemin işleyişine yeni bakış açıları sağlayabilecek açık uçlu sorulara imkan sağlayacak sorgulama süreçleri sunabilmektir (Erickson, 1984:6).

Bir diğer tartışma konusu da araştırmacının niteliği ve araştırma sürecinde bulunduğu ortama dahil olmasıdır. Böylece araştırmacı, sahada yeterince vakit geçirerek daha gerçekçi raporlama yapabilecektir. Bunun için de hazırlayacağı kılavuz sorularla alanda yer almalıdır. Böylece, hedef sapması yaşamadan araştırma alanının içeriden nasıl görüldüğünü iyi analiz edebilmektedir. Bu analizlerde objektiflik tam sağlanabilmesi mümkün olmasa da disipline edilmiş bir subjektiviteyle yorumlamalar yapılabilmesi mümkün olabilir. Yani çalışılan kültürün bakış açısıyla (*emik*) bakıldığı gibi gözlemcinin bakış açısıyla (*etik*) da anlamaya çalışarak yorumlamak olacaktır (Aydın ve Emiroğlu, 2003:260).

Araştırmacı alanda eleştirel bir nedensellikte gözlemler yapabilir. Olağan görülebilecek durumlarda bilineni yabancılaştırabileceği bir düzlemde anlamaya yönelecektir. Alanda olağan gibi görünen pek çok davranış bu nedensellik içinde kültürler arasındaki ayrışmaları çözümlerimize yarayacaktır. Katılımcı gözlem tekniğinde araştırmacının niteliği yanında nerede yapılacağına iyi belirlenmesi gerekmektedir. Ancak araştırma alanının doğru belirlenmesi ve sınırların net çizilmesiyle, derinlemesine çalışılarak detayların tek tek ortaya çıkarılabilmesi mümkün olacaktır.

Katılarak gözlem tekniği uygulaması üç aşamalı bir çalışma olarak yürütülmektedir. İlk olarak belirlenen yere gidilerek ve uygulamada bilfiil bulunulmalıdır. Ayrıca araştırma sonunda faydalanmak üzere çeşitli kademelerde notlar tutulmalıdır. Bunların ilki çalışma esnasında gözlemlerinin gün sonunda yazıldığı not defteri ve betimleyici notların yazıldığı defterdir. Ayrıca kişisel iç görüşlerin yazıldığı günlük ve diğer alan notları düzenli olarak yazılarak ilerlenmiştir. Betimleyici notlar ise saha çalışmasının özgüdür. Notların çoğu tanımlayıcıdır ve iki kaynağı vardır: izlemek ve dinlemek (Bernard, 1994:397). Alan araştırmasında araştırmacıya

yabancı gelen bir sürecin gözlemlenerek yazılmasından oluşmaktadır. Betimleyici notlar veri toplama aracı olarak araştırmacının gelişimi ile ilgilidir. Araştırmacının alanda bir antropolog olarak kendisini tanımlama aşamalarında önemlidir. Yeni bir alan çalışmasına girerken sıkıntılı olan ilk aşamalardaki adaptasyon sürecinde ve alana girildiğinde yaşananlar not edilmektedir. Sonrasında okunduğunda araştırmanın değerlendirilmesinde rehberlik yapacaktır. Ayrıca alan çalışması hakkında ne öğrendiğinizi mantık çerçevesinde değerlendirmenizi sağlamaktadır.

Alandaki dikkate değer olaylarla ilgili davranışın ve çevrenin ayrıntıları yakalanmaya çalışılarak yazılmalıdır. Gerektiğinde bazı ayrıntılar, izin almak suretiyle fotoğraf ve ses kaydı ile desteklenmelidir. Kişilerle enformel görüşmeler yapılarak ve görüşleri, bakış açıları anlaşılmaya da çalışılabilir. Çalışılan kültürün nasıl düzenlenmiş olduğu ile ilgili fikirlerin sergilendiği yer olan analitik notlar öncesinde üzerinde çalıştığım tanımlayıcı ve metodolojik notlardan faydalanılarak uzun zaman ve çaba harcanarak üretilen notlar olarak yer almaktadır (Bernard, 1994:398).

2. Aşamada uygun zamanlarda alan çalışması sürdürüldüğü “il”, “ilçe” ve “semt” kavramları çerçevesinde, bölgede çalışma yürütülebilir. Bu çerçevede, konu ile ilgili müdürlük, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, mezunlar, görüşmeleri, mahallenin muhtarı, kırtasiyeciler, kafe çalışanları, tuhafiyeciler, nakliye elemanları vb. kişilerle enformel görüşmeler şeklinde gerçekleştirilebilmektedir.

3. aşamada ise; katılarak gözlemin bir parçası olan alan notlarının kayıtlarının tutularak düzenlenmesidir ve alan araştırmasının yazımında rehber niteliği taşımaktadır. Bu kayıtlar alanın bitiminde ya da dönülemeyecek zamanlarda zengin bir veri bankası olarak değerlendirilmektedir.

Gözlem formu kılavuzluğunda genel yapıya dair bilgiler toplanır. Daha sonra gündelik yaşam ya da uygulamaya odaklanılarak gözlemlerde bulunulur ve gözlem formuna işlenir. Rehber soru formu yardımıyla yüz yüze mülakat yapılarak konuya dair bireysel görüşlerine başvurulmaktadır.

5.2. Mülakat

Araştırma yönteminde kullanılan bir veri toplama tekniği olan yarı yapılandırılmış (derinlemesine) görüşmeler kişilerin konuya dair fikirlerinin mülakatlarda derlenerek değerlendirilmesidir. Görüşmecilerin yorumları üzerinden elde edilen verilerle başlıklar oluşturularak, hafızalarda en çok nelerin yer etmiş olduğu, kuşaklar arası bakış açılarının farklı olup olmadığı belirlenebilir. Yapılan derinlemesine görüşmeler için öncelikle kılavuz sorular hazırlanmıştır.

Etnografik soru sorma stratejisi, bilgi toplama ve kaydedip analizi öğrenildiğinde bu becerilerin daha karmaşık sosyal dünyaların kültürlerini anlamada bize rehberlik eden (Spradley, 1980:62) bu kılavuz sorularla görüşülen kişinin yaşamına dair ayrıntıya girilerek hatırlananlar üzerinden izleri anlaşılmasına çalışılmalıdır.

6. Alan Çalışması Sonrası

6.1. Verilerin Düzenlenmesi

Yaşanılan kentten araştırma alanına doğru yola çıktıktan sonra bir anlamda araştırmacı kimliğinin rollerinden içeri girilmektedir. Alana gittikten sonra da odaklanılan konu bu kimlik içinde tek tek irdelenerek çalışılır. İşin bittiğinde ise tekrar dışarıya çıkılmakta ve dışarıda notlar alınıp yeniden düzenlenerek gündelik hayatın kalabalığına karışılmaktadır. Araştırmacının alan çalışmasını bitirdiğinde yeni bir dönemi başlar. Artık kendi başınadır ve geriye dönüşü yoktur. Burada en önemli nokta tüm deneyimlerin ve toplanan verilerin yeterliliğidir ve sonucu direkt etkileyecektir. Öncelikle verilerin tasniflenerek deşifrelerini yapılması uygun olacaktır. Bu sırada saha çalışması yeniden hatırlanır ve tüm alınan notlarla karşılaştırılarak kıyaslanabilir ve eksik kalan noktaların tamamlanması da sağlanmış olur.

Deşifrelerin tamamlanması ile birlikte araştırmanın en başında belirlenen konu ve amacını derinlemesine cevaplayacak kelime, kavram ve ifadeler kodlama yöntemi belirlenerek işaretlenir.

6.2. Verilerin Analizi ve Kuramsal Yorumlama

Kodlamaların tamamlanması sonrası toplanan kelime, kavram ve ifadeler bir sistematik belirlenerek sıralanır. Bu sistematik içinde veriler anlamlı ifadelerle desteklenerek ifade edilir. Kuramsal olarak da; kültürleme (enculturation), kültürleşme (acculturation), kültürlenme (culturation) süreçlerinin etkililiğinin yorumlanması yapılabilir. Ya da çalışmanın konusu ve amacına uygun olarak kuramsal değerlendirmelerle harmanlanarak sonuç ve değerlendirme kısmı yazılır.

Ancak araştırmacı kimliği alandan çıkınca bitiyor gibi görünse de yeni bir çalışma başlamaktadır. Bitiş ve başlangıçlar araştırmacıyı yeni kimliklere büründürmektedir. Temelde sürekli bir yabancı kimliği hissiyatı ağır basmaktadır. İki taraflı olan bu duygudan biri benim tarafımdan, yani yeni girdiğim ortamda hiç tanımadığım kişilerle çalışma ve istediğin cevapları alabilmek için çaba gösterme şeklindedir. Hatta ilk görüşmede hiçbir sonuç alınamadığında günün sonunda "olsun hiç olmazsa tanışmış olduk" rahatlaması ile atlatılabilen duygudur. Bir diğeri ise; yabancı kimliği ile sahadaki kişilerin hissettikleridir. Benim kim olduğumu anlayana kadar gösterdikleri tedirginlik ve merakı giderebilmek için gösterdiğim çabadan sonra beyan ettiğim belgelerle karşılıklı güvenin sağlanabilmesi olmuştur. Çalışma bitip rafa kaldırıldığında dahi bu narkoz etkisi bir müptelaliğe dönüşmüştür artık.

Kaynakça

- Bernard, R. (1994). *Research Method in Anthropolgy: Qualitative and Quntative Approaches*. 2nd Ed.Thousand Oaks Ca: Sage Publications.
- Bernard, R. (2006). *Research Methods In Anthropology*, U.K.: Altamira Press, Oxford.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Erickson, F. (1984). *What Makes School Etnography "Etnographic"?*, *Antropology and Education Quarterly*, Vol.15, p.51-66.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Marcus, G. E. (1992). *Rereading Cultural Antropology*, London: Duke University Press.

Pink, S. (2007). *Doing Visual Ethnography*, London: Sage Publications.

Schechner, R. (1974). "*From Ritual to Theatre and Back: The Structure/Process of the Efficacy-Entertainment Dyad*", *Educational Theatre Journal*, 26:4, p.455-481.

Smith, P. (2005). *Kültürel Kuram*, Babil Yayınları, İstanbul.

Spindler, G. D. (1954). *Education and Anthropology*, California: Stanford University Press, Stanford.

Spindler, G. D. (1987). *Education and Cultural Procees*, Anthropogical Approaches, Second Edition, Waveland Press Inc.

Spradley, J. P. (1980). *Participant Observation*, U.S.A.: Harcourt Brace & Company.

Tümertekin, E. (2007). *İstanbul İnsan ve Mekan*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.